

СОЦИАЛНО-СЕКСУАЛНО ОБУЧЕНИЕ НА УЧЕНИЦИ И МЛАДЕЖИ С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДЕНИЯ

Емануела Стоилова

Резюме: Социално-сексуалното обучение на ученици и младежи с множество увреждания е тема, която предизвиква много дискусии както сред професионалната общност, така и сред обществото като цяло. Като общество продължаваме да не се чувстваме комфортно по отношение на сексуалността и уврежданията. Затова и не е необичайно недоразуменията и объркванията в социално-сексуалното развитие и възпитание да произтичат от тези различни представи, които хората имат за сексуалността. Всичко това налага да се обогати педагогическият опит в тази област и да се предложат съвременни образователни програми по социално-сексуално обучение за ученици и младежи с множество увреждания.

Ясните правила, конкретните указания за обучение и въздействие, както и подходящо практическо обучение за училищния персонал и семейството са много важни за предоставяне на подходящо социално-сексуално обучение на дете с множество увреждания. Добрите политики и указания пък намаляват риска от истинска злоупотреба или съмнения за такава. Цялостният подход към социално-сексуалното обучение може да отнеме повече време, но осигурява успех при предоставянето на сексуалното обучение на тази група ученици и младежи.

Ключови думи: социално-сексуално, обучение, развитие, образователна, програма, множество увреждания

SOCIAL-SEXUAL EDUCATION OF STUDENTS AND YOUTH WITH MULTIPLE DISABILITIES

Emanuela Stoilova

Abstract: Socio-sexual education of students and young people with multiple disabilities is a topic that provokes a lot of discussion, both among the professional community and society as a whole. As a society, we continue to feel uncomfortable about sexuality and disability. That is why it is not uncommon for misunderstandings and confusions in socio-sexual development and upbringing to stem from these different ideas that people

have about sexuality. All this requires to enrich the pedagogical experience in this field and to offer modern educational programs in social and sexual education for students and young people with many disabilities.

Clear rules, specific training and impact guidelines, as well as appropriate practical training for school staff and the family are very important in providing appropriate social and sexual training to a child with multiple disabilities. Good policies and guidelines reduce the risk of real abuse or suspicion. A holistic approach to social and sexual education may take longer, but ensures success in providing sexual education to this group of students and young people.

Keywords: socio-sexual, training, development, educational, program, multiple disabilities

Регица автори дискутират терминологията, свързана със социално-сексуалното развитие и обучение, посочвайки, че този термин е значително по-подходящ и социално по-приемлив от „сексуално развитие и обучение“ и тъй като нашето общество дава смесени послания относно сексуалността и уврежданията и е важно да помним, че децата, подрастващите и възрастните с множество увреждания, както всички други хора имат сексуални нужди. Тяхната сексуалност е област, в която определено имат общо с хората без увреждания, затова като родители и учители ние имаме важната задача да отговорим на техните нужди да станат сексуално компетентни. Ние трябва да се запознаем с техните потребности в тази област и да им осигурим подкрепата и обучението, от които имат нужда.

Обикновено се чувстваме неудобно от сексуалността и обществото ни често дава смесени послания. В днешно време виждаме сексуални послания навсякъде – те се използват за продажба на автомобили, храна, облекло, развлечения и телефони, дори при децата в модата и поведението има прикрито желание да бъдат „секси“, навсякъде има послания, които засилват силата на сексуалността. В същото време ни е трудно да водим откровени разговори помежду си и с децата си за подходящо сексуално поведение. Често не наричаме репродуктивните си органи по име, но вместо това използваме остроумен (и не толкова) жаргон. Като общество продължаваме да не се чувстваме комфортно по отношение на сексуалността и уврежданията. Затова и не е необичайно недоразуменията и объркванията в социално-сексуалното развитие и възпитание да произтичат от тези различни представи, които хората имат за сексуалността.

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на представената статия е да се анализират и обобщат различни изследвания в областта на социално-сексуалното обучение за ученици и младежи с множество увреждания, като се насочи вниманието към съвременни инструменти за изготвяне на образователна програма за социално-сексуално обучение на ученици и младежи с множество увреждания.

ЗАДАЧИ

1. Чрез проучване на съвременни литературни източници да се разшири и обогати педагогическият опит в областта на социално-сексуалното обучение за ученици и младежи с множество увреждания.
2. Да се предложат примери на съвременни учебни програми по социално-сексуално обучение, които да подпомогнат училищната практика.

МЕТОДИ

За нуждите на това изследване бяха използвани следните методи:

1. Проучване на специалната литература – литературните източници по темата на български език все още са твърде оскъдни, като значителен принос имат публикациите на Tzvetkova – Arsova (2002, 2015) и Stoynova, Dobрева & Kangalova (2006), затова бяха проучени и множество литературни източници на английски език.
2. Анкета – в това изследване бе използвана кратка анкета в онлайн формат, която е анонимна и включва 3 въпроса, свързани с разработената тема:
  - „Според Вас кога трябва да започне социално-сексуалното обучение на учениците с множество увреждания?“;
  - „Запознати ли сте с подходящи програми по социално-сексуално обучение за ученици с множество увреждания?“;
  - „Според Вас къде в образователната програма на учениците с множество увреждания могат да залегнат часовете по социално-сексуално обучение?“

В изследването бяха включени 20 лица – специални педагози, учители на ученици с множество увреждания от цялата страна, работещи в различни образователни институции.

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

Грижата за сексуалното здраве на дете или младеж с множество увреждания е от изключително важно значение. Родителите и учителите трябва да я превърнат във фокус за обучение и въздействие при ученика с множество увреждания. Родители, специалисти и други хора, оказващи грижи, трябва да дискутират притесненията си и с лекаря на юношата, за да планират неговите или нейните нужди в настоящия момент и в бъдеще.

Каррерман & Kelly (2013) установяват, че поради чувствителността на темата, за да се гарантира, че ученикът със зрителни и множество увреждания се чувства сигурен, както и да има свидетел, който да гарантира, че темата ще бъде разгледана по подходящ начин всеки път, когато се провежда обучението на такъв ученик, двама възрастни трябва да присъстват, като единият от тях е учителят на ученика със зрителни и множество увреждания.

Направено е онлайн проучване сред 20 учители на ученици с множество увреждания от цялата страна с въпроса „ Според Вас кога трябва да започне социално-сексуалното обучение на учениците с множество увреждания?“. Резултатите са представени на *Диаграма 1*.

Диаграма 1. Мнение за времето на начало на социално-сексуалното обучение (ССО) спрямо момента на възникване на проблеми или индикации за сексуални интереси

Най-голям процент от интервюираните учители смятат, че социално-сексуалното обучение (ССО) трябва да започне след като възникнат проблеми или индикации, че ученикът започва да изпитва сексуални нагони и интереси. Всъщност тогава е твърде късно. Социално-сексуалното развитие и възпитание започва с раждането. Игнорирането на неподходящо социално-сексуално поведение също се учи – по този начин показваме на ученика с множество увреждания, че ако след демонстриране на това поведение не предприемаме действия, тогава всичко е наред и той може да продължи с неподходящото си поведение.

Има много митове и заблуди, свързани със сексуалността и социално-сексуалното развитие на хората с увреждания (Tzvetkova-Arsova, 2015). Според някои от тях:

- това са безполови лица;
- ако учениците с множество увреждания имат социално-сексуални проблеми, те са резултат от техните увреждания;
- социално-сексуалното обучение се разглежда само когато възникне проблем с поведението, свързани със социално-сексуалното развитие;
- за ученици с множество увреждания проблемите, свързани със сексуалността, възникват по-късно от обикновено.

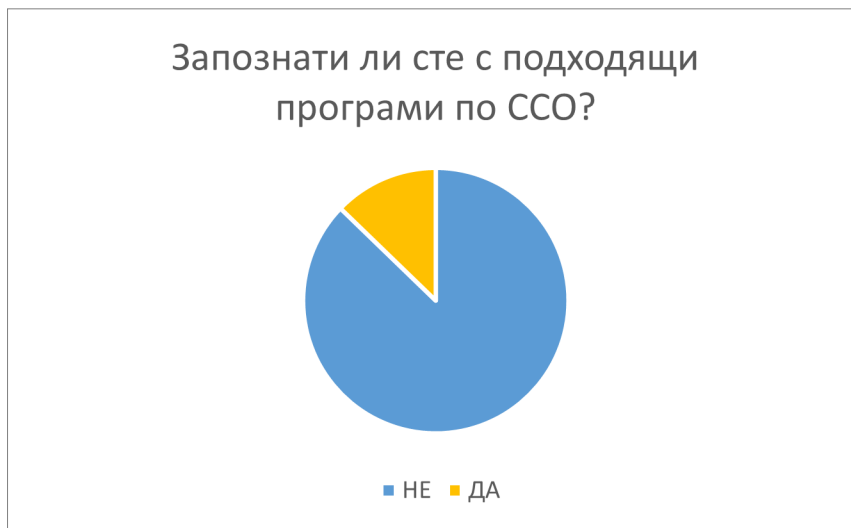
Важно е да се запомни, че децата, младежите и възрастните с множество увреждания, както всички останали хора, имат сексуални нужди. Голяма част от бъдещето на тази група деца може да е несигурно, но това, което е сигурно, е, че те винаги ще бъдат мъж или жена. Тяхната сексуалност е нещо, по което те определено са еднакви с хората без увреждания, така че като родители и учители ние носим отговорност да откликнем на техните нужди, за да станат сексуално компетентни. Трябва да опознаем техните нужди в тази област и да им предоставим необходимата подкрепа и инструкции.

В световен мащаб са разработени разнообразни учебни програми, статии, семинари и образователни политики, за да се отговори на нуждите на учениците и младежите с множество увреждания като повечето изследователи отбелязват, че социално-сексуалното образование е необходимо да бъде неразделна част от цялостната образователна програма. Но повечето университетски програми не предлагат на бъдещите учители инструкции за преподаване на сексуално възпитание на ученици с множество увреждания, поради това много учители нямат познания за подходящата програма за сексуално възпитание.

Krupa & Esmail (2010) установяват, че трябва да бъдат разгледани три конкретни категории при разработването на рамка за обучение по сексуално образование, включващо учениците със зрителни и множество увреждания: съдържание, околна среда и осигуряване на подходящи обучителни материали, което е гаранция за нейната ефективност.

От направеното онлайн проучване сред 20 учители, работещи с ученици с множество увреждания, е направен изводът, че по-голяма част от тях нямат познания за подходящи програми по сексуално образование, които биха могли да приложат в практиката си. И само ¼ от включилите се в онлайн проучването имат познания за подходящи такива (Диаграма 2).

Диаграма 2. Запознатост на учителите с програми по сексуално обучение

Съществуващите програми за сексуално обучение, предназначени за младежи с интелектуални проблеми, изискват използването на зрение, слух и значително сложна езикова база. Затова учителите може да не знаят как да адаптират съществуваща програма за дете или младеж със сензорни дефицити и с ограничени или развиващи се езикови умения и други допълнителни увреждания.

Schuster (1986) определя сексуалното образование като „усилие да се разбере човешката сексуалност, което означава разбиране на човешкия растеж, човешкото развитие и човешкото взаимодействие“. Използвайки тази дефиниция, Шустер установява, че три фактора влияят върху учебната програма, за да създадат положителна концепция за сексуалността:

- а) зачитане на културните норми и табу поведенията в обществото;
- б) разбиране на семейните ценности и нагласи, които отразяват лекотата и откритостта на родителското общуване с детето;
- в) осъзнаване на потенциала, интересите, преживяванията, визуалните умения, интелекта и развитието на ученика .

В България са разработени рамкови учебни програми за деца и ученици със зрителни, слухови, интелектуални и множество увреждания по различни учебни дисциплини, включително и за социални умения. Все още обаче има малък брой програми за социално- сексуално обучение на ученици с множество увреждания и специалистите в България изпитват трудности и притеснения при създаването им. Следователно информацията за това какво трябва да включва такава програма е много полезна.

Ясните правила, конкретните указания за обучение и въздействие, както и подходящо практическо обучение за училищния персонал и

семейството са много важни за предоставяне на подходящо социално-сексуално обучение на дете с множество увреждания и със значителни интелектуални затруднения. Те помагат за предотвратяване на объркването и намаляват конфликта между персонала и семействата на тези деца. Добрите политики и указания намаляват риска от истинска злоупотреба или съмнения за такава. Цялостният подход към социално-сексуалното обучение може да отнеме повече време, но осигурява успех при предоставянето на сексуалното обучение на тази група деца.

Ето някои основни стъпки за разработване на подходяща образователна програма за сексуално обучение на ученици с множество увреждания по Moss & Vlaĥa (2001), представени в *таблица 1*.

Таблица 1: Процес на разработване на програма за сексуално обучение

Процес на разработване на програма за сексуално обучение
1. Опитайте се да мотивирате екипа, подготвящ индивидуалната учебна програма (ИУП), да предвиди и разработване на подходяща образователна програма за сексуално обучение.
2. Опитайте се да накарате екипа да прегледа и събере информационни материали, свързани с предоставянето на сексуално обучение за деца и младежи с множество увреждания.
3. Опитайте се да накарате екипа да разработи проект на училищна политика и насоки за инструкции и интервенции към персонала на училището и към семействата.
4. Споделете проекта на политика с всички родители на ученици с множество увреждания, с персонала, работещ с тези ученици, и с представители на училищната администрация.
5. Накарайте родителите и персонала, особено тези, които участват в предоставянето на сексуално обучение, да направят оценка на нуждите на учениците с множество увреждания.
6. Преразгледайте и финализирайте инструкциите, насоките и политиките за инструкция и интервенция, базирани на оценка на нуждите и обратна връзка от администратори, родители и служители, които са прегледали документите.
7. Създайте декларации за разрешение и помолете родителите да ги подпишат, преди да предоставяте инструкции.
8. Осигурете предварително и текущо обучение по сексуално възпитание за родителите и училищния персонал.
9. Разработете индивидуалната учебна програма за ученици с множество увреждания, за да определите ясно конкретните цели и задачи в областта на сексуалното обучение за всяка учебна година.

Добре е родителите на детето да подпишат формуляр, който позволява на детето им да получава сексуално обучение. Това трябва да стане, след като родителите презгледат документите и насоките, касаещи тази част от обучението на тяхното дете. Формулярът трябва да показва, че те са презгледали документите и са дали разрешението си. Може да се включи и място във формуляра, където родителите да маркират конкретни области на сексуално обучение, които те одобряват и които не одобряват за детето си. Разбира се, това разрешение не замества ИУП като място за вписване на конкретни цели, задачи и инструкции за социално-сексуално обучение. Следва пример за това, как може да изглежда такъв формуляр за разрешително, представен в Таблица 2:

Таблица 2: Примерен формуляр за родителско разрешение за предоставяне на сексуално обучение от образователна институция (Moss & Vlaĥa, 2001)

Примерен формуляр за родителско разрешение за предоставяне на сексуално обучение от образователна институция	
<p>✓Прегледах политиката и насоките за сексуално възпитание на ..... (име на образователната институция). Обсъдих всички въпроси, които имам относно тези документи с училищния персонал. С настоящото давам разрешение детето ми да получи сексуално обучение в съответствие с правилата на училището и ИУП.</p> <p>✓Забележка: По-долу са отбелязани проблеми, които към момента не са били демонстрирани от детето ми до този момент. Бих искал да бъда уведомен незабавно, ако някой от тях се случи случайно или инцидентно:</p> <hr/>	<p>✓Не позволявам сина / дъщеря ми ..... да получава сексуално обучение от персонала.</p>
Подпис на родителя:	Дата:

Работата по изготвянето на индивидуална учебна програма за социално-сексуално обучение е комплексен процес и работният лист, който е представен в Таблица 3, би могъл да го подпомогне успешно.

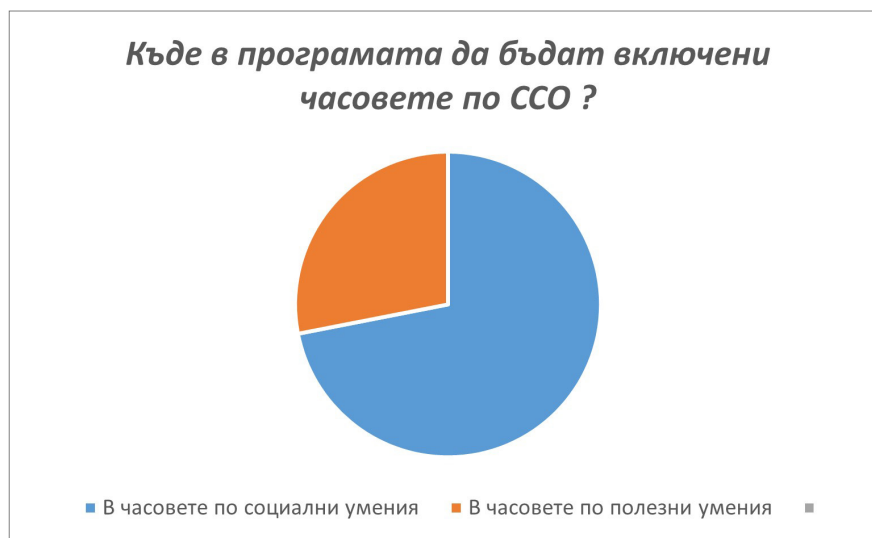

Таблица 3: Работен лист за разработване на индивидуална учебна програма за социално- сексуално обучение (Miller, 1994)

Работен лист за разработване на индивидуална учебна програма за социално- сексуално обучение
1. Определете поведението или проблема:
2. Определете отношението си към поведението или проблема:
3. При планирането на вашия подход вземете под внимание: <ul style="list-style-type: none"> • Фактори на околната среда – • Адаптивни фактори – • Когнитивни умения –
4. Може ли поведението да се определи като: <p>публично / лично   подходящо / неподходящо</p>
5. Цел: Какво е необходимо за формиране на приемливо поведение? (Напр. по-подходящо време и място за поведението, по-високо ниво на умения или ниво на информация)
6. Каква техника/стратегия/план може да се използва за решаване на проблема с неприемливото поведение? <p>(Напр. по-подходящо време и място за поведението, по-високо ниво на умения или ниво на информация)</p>
7. Резервен план: Други творчески алтернативи/стратегии

В онлайн проучването сред 20 учители беше зададен въпросът „Според Вас къде в образователната програма на учениците с множество увреждания могат да залегнат часовете по социално-сексуално обучение (ССО)?“. На Диаграма 3 са представени резултатите от онлайн проучването.

Диаграма 3: Място на часовете по социално-сексуално обучение в образователната програма

По-голям процент от учителите участвали в проучването смятат, че социално-сексуалното обучение може да бъде включено като част от образователната програма по социални умения за учениците с интелектуални затруднения и допълнителни увреждания, както и в часовете по полезни умения за ученици със зрителни и множествени увреждания.

Ето и някои елементи, които биха могли да бъдат част от програмата по социално-сексуално обучение при деца и ученици с множество увреждания:

- Разбиране на собственото тяло: части на тялото, език на тялото, чувства, самоконтрол, физическо развитие, пол.
- Разбиране функциите на тялото: тоалет, лична хигиена, менструация.
- Разбиране на индивидуалните различия: уникалност, пубертет, представа за тялото, позитивно отношение към себе си.
- Разбиране на нуждата да уважаваме себе си и другите: лично пространство, представа за собственото тяло, отстояване на лично право.
- Разбиране на взаимоотношенията с другите – семейство, приятели, непознати, умения за взимане на решения, избягване на злоупотреба и експлоатация.
- Разбиране на живота на възрастните – неженен, женен, родителство, семейно съжителство.
- Разбиране на медицинските аспекти на сексуалността – зачеване, контрол на раждаемостта, полово предавани болести, превенция.
- Разбиране на признаците (знаците) на сексуалността – части на тялото, действия.

При социално-сексуалното обучение на ученици с множество увреждания можем да прибегнем до някои основни техники, които се използват за формиране на подходящо поведение (Miller, 1994, 1999):

- Ролеви игри, пресъздаващи реални житейски ситуации.
- Видео материали, даващи възможност за повторение на подходящо поведение.
- Картинки, снимки, рисунки, даващи възможност за комуникация чрез позната комуникационна система.
- Модели (манекени), даващи възможност за демонстрация на подходящо поведение при менструален цикъл или ерекция.
- Поведенчески техники.
- Книги на брайл, аудио записи, които да помогнат и на родителите да се запознаят с тази проблематика.
- Помощни групи – уикенд семинари за пограстващи.
- Същинско обучение и съветване – при завършващи ученици, които са с по-високо ниво на функциониране.
- Обучение на момента – необходимо е да се случва и у дома на ученици с дълбоки увреждания.

Равнищата на социално-сексуално обучение са различни. Те зависят от нивото или степенята на увреждане, а също и от допълнителни фактори. Тези нива са както следва (Tzvetkova – Arsova, 2015) :

- Високо – обучение, съветване;
- Средно – обучение на момента;
- Ниско – поведенческо (демонстрации).

При ученик, функциониращ на високо равнище, е възможно истинско преподаване и обучение по тези въпроси. Но при ученици с множество тежки увреждания обучението ще е на ниско ниво, с акцент главно върху демонстриране на подходящо поведение и използване на конкретни ситуации за формиране на желаните умения и избягване на неподходящи поведения.

Когато работим с ученици и младежи с множествени увреждания и значителни интелектуални затруднения, е важно да се съобразим и със следните правила (Stoynova, Dobрева & Kangalova, 2006) :

- Обучението трябва да бъде приятно и за двете страни, участващи в процеса.
- Необходими са единни изисквания от страна на учителите и родителите за ученика с множество увреждания.
- Всяко умение, което се усвоява от ученика, да се разделя на много подумения. За всяко едно от тези елементарни подумения се изискват десетки повторения, за да бъдат усвоени. Не очаквайте бързи резултати, но бъдете упорити в повтарянето.
- Не се фокусирайте върху това, което ученикът не може да направи, а върху това, което той може.
- Обучението на учениците с множество увреждания трябва да бъде функционално. Това означава, че всичко, на което се учи един ученик, трябва да му бъде практически полезно в ежедневието.

ИЗВОДИ

1. Учениците и младежите с множество увреждания изпитват затруднения при адаптиране на поведението си спрямо различните ситуации и околната среда. Много по-трудно е да се промени или моделира поведението им, отколкото първоначално да се определи кое е подходящото и приемливо поведение. Родителите и специалистите трябва внимателно да преценят как ще се възприема поведението, когато той или тя е вече възрастен човек.
2. Учениците с множество увреждания не разбират и трудно контролират поведението си. Сексуалните проблеми обаче не изчезват, а липсата на подходящи инструкции може да се превърне в инструкция сама по себе си, когато става въпрос за сексуалност. Пренебрегването на сексуалното поведение и позволяването на детето с множество увреждания да използва неподходящо

докосване го учи на това, че поведението му е подходящо и че няма социални последици.

3. Липсата на социално-сексуално обучение за това, как да се изразят естествените нужди по безопасен и подходящ начин, може да бъде опасно за учениците и младежите с множество увреждания. Липсата на знания ги прави уязвими за агресивни деца или други лица, които биха се възползвали от това. Не можем да очакваме, че детето ще научи за сексуалността случайно. Следователно обучението трябва да се предоставя организирано. То трябва да започва в ранна възраст, за да се предотвратят проблеми по време на пубертета и прехода към зряла възраст.
4. За да се осигури най-смисленото социално-сексуално обучение, учителите на ученици със зрителни и множество увреждания трябва да направят адаптиране на учебната програма, която да отговаря на уникалните нужди на техните ученици. Учителите трябва да умеят да преминават понякога отвъд грешните културни ограничения, за да предоставят най-ефективното обучение в тази област, което в някои ситуации може да изисква и значителна професионална смелост.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Kapperman, G., & Kelly, S. (2013). Sex Education Instruction for Students Who Are Visually Impaired: Recommendations to Guide Practitioners, *Journal of Visual Impairment & Blindness*, May-June, 226-230.
- Krupa, C., & Esmail, S. (2010). Sexual health education for children with visual impairments: Talking about sex is not enough. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 104, 327-337.
- Miller, T. (1994). Social/sex education for the deafblind. New Brunswick, Canada.
- Miller, T. (1999). Social/sex education for children and youth who are deafblind. Toronto, Canada, University of Toronto Press.
- Moss, K., & Blaha, R. (2001). Introduction to Sexuality Education for Individuals Who Are Deaf-Blind and Significantly Developmentally Delayed. Retrieved from <https://www.nationaldb.org/info-center/introduction-sexuality-education/>
- Schuster, C.S., (1986). Sex education of the visually impaired child: The role of parents. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 80(4), 675-680.
- Stoynova, D., Dobрева, К., & Кангалова, Г. (2006): Стойнова, Д., Добрева, К., Кангалова, Г. (2006). Ръководство за обучение на зрително затруднени деца с допълнителни увреждания, АРДНЗ, София [Stoynova D., Dobрева K., & Kangalova, G. (2006). Rakovodstvo za obuchenie na zritelno zatrudneni detsa s dopalnitelni uvrejdania, ARDNZ, Sofia].

Tzvetkova – Arsova, M. (2002): Цветкова-Арсова, М. (2002). Обучение на зрително затруднени с множество увреждания и на сляпоглухи, Екопринт, София [Tzvetkova – Arsova, M. (2002) Obuchenie na zritelno zatrudneni s mnojestvo uvrejdania I na sljarogluhi, Eкопринт, Sofia].

Tzvetkova – Arsova, M. (2015): Цветкова-Арсова, М. (2015). Педагогика на деца и ученици с множество увреждания, ИК Феномен, София [Tzvetkova – Arsova, M. (2015), Pedagogika na detsa I utchenitsi s mnojestvo uvrejdania, ИК “Fenomen”, Sofia].

За автора:

Д-р Емануела Стоилова

Главен експерт, дирекция „Приобщаващо образование“, МОН

Хоноруван преподавател, СУ „Св. Климент Охридски“, ФНОИ, катедра „Специална педагогика“

E-mail: estoilova_spedu@abv.bg

Научни интереси: Обучение на деца и ученици с множество увреждания, обучение на деца и ученици със зрителни нарушения, оценяване на комуникативните умения на деца и ученици с множество увреждания, приобщаващо образование, работа с родители.
Брой публикации: 18, от които 1 студия на английски език.

About the author:

Chief Expert, Inclusive Education Directorate, MON

Part-time lecturer, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, FNOI, Department of Special Education

E-mail: estoilova_spedu@abv.bg

Research interests: Education of children and students with multiple disabilities, education of children and students with visual impairments, assessment of communication skills of children and students with multiple disabilities, inclusive education, work with parents.

Number of publications: 18 publications, of which 1 study in English.